

perspectiva

CCOO
servicios a la ciudadanía

**“L'únic
que no és
lícit és
resignar-se”**

Direcció:

Xavier Navarro

Consell de redacció:

Xavier Navarro, Pepe Gálvez, Gina Argemir, Mertxe Paredes, Joan Coscubiela, Juana Olmeda, Manuel Fernández Albano, Javier Jiménez

Consell assessor:

Manel García Biel, Javier Doz, Ignacio Muro, Juan Laborda, Bruno Estrada, Joan Herrera, Lluís Camprubí, Maite Ojer, Aritz Cirbián, Jaume Bosch, Isàvena Opisso, Javier Tébar, Rosa Sans, Ricard Bellera, Beatriz Ballestín, Lidia Brun, Carlos Tuya, Gemma Liñas, Juan Manuel Tapia, Francisco Rodríguez de Lecea, Alfons Labrador, Amparo Merino Segovia, Belen Cardona Rubert, Gemma Galdón Clavell

Edició i Maquetació:

Comunicación FSC-CCOO

Dipòsit legal: M-29458-2015

Josep Fontana: "T'únic que no és lícit és resignar-se"

La mort de Josep Fontana és una pèrdua profunda, global; és la pèrdua del professor, de l'intel·lectual compromès i militant, del magnífic historiador, del marxista amb una capacitat immensa d'anàlisi i síntesi de la realitat, del compromès amb la causa del món del treball.

Lector incansable amb un coneixement de la historiografia internacional molt per sobre de qualsevol altre acadèmic del seu context. Fontana ens va introduir el millor de la historiografia marxista britànica, donant-nos a conèixer a Hobsbawm i E.P Thompson, una historiografia que ens ha marcat a molts i moltes en la nostra formació, coneixement i aproximació al marxisme.

Fontana sempre va mantenir, fins al final, el seu compromís militant, encara que ja no formava part d'un partit polític (va militar al PSUC des de 1957 fins als inicis dels 80 i va ser impulsor de la revista Nous Horitzons). Militant amb les posicions d'esquerra, amb la causa de la classe treballadora, amic de CCOO a què ens va dedicar hores, energia i saber.

Fontana va ser un historiador de mirada global i amb profundes conviccions d'esquerres. Fa un any ens va regalar part del seu temps, concedint-nos les seves reflexions i atenent a les nostres preguntes sobre el món del treball i la seva anàlisi de la realitat actual. Reflexions i respostes que hem publicat en els vídeos de PERSPECTIVA.

Amb aquest número extraordinari de PERSPECTIVA volem retre homenatge a l'intel·lectual, el militant, company i amic Josep Fontana.

Xavier Navarro
Director

Josep Fontana, un historiador compromès en la lluita per un món millor

Carme Molinero. Catedràtica d'Història Contemporània de la Universitat Autònoma de Barcelona i investigadora del Centre d'Estudis sobre les Èpoques Franquista i Democràtica (CEFID-UAB)

Josep Fontana i Lázaro (1931-2018) ha estat l'historiador català més eminent dels darrers cinquanta anys i la traducció d'alguns dels seus llibres a diverses llengües el va afirmar també com una figura de projecció internacional. L' obra de Fontana va recolzar en una sòlida formació, en la qual van pesar historiadors de referència al segle XX: Ferran Soldevila –que Fontana va considerar el seu primer mestre- i Jaume Vicens Vives, de qui es va convertir en ajudant a la Universitat de Barcelona als anys cinquanta, i que va facilitar el seu accés a la plaça d'assistant lecturer en la Universitat de Liverpool; aquella estada li va permetre entrar en contacte amb una bibliografia inaccessible sota la dictadura franquista. Però segurament l'historiador que el va influir més profundament va ser Pierre Vilar, amb qui va establir una intensa relació i amb qui compartia el compromís amb la renovació historiogràfica i la vocació d'implicació intel·lectual socio-política.

L'obra de Fontana ha influït decisivament en la formació de bona part dels historiadors catalans i espanyols dels anys 70 del segle XX fins a l'actualitat a través de tres dimensions fonamentals: la investigadora, la docent i l'editorial. La quiebra de la monarquia absoluta (1971) va esdevenir una obra de referència, que explicava l'esfondrament de l'Antic Règim a Espanya darrera la pèrdua de l'imperi colonial i comparava

aquest procés amb els esdeveniments a Anglaterra o França. També els seus treballs *Hacienda y Estado en la Crisis Final del Antiguo Régimen Español (1823-1833)*, o *La crisis del Antiguo Régimen (1808-1833)*, tots dos publicats en la dècada dels setanta, acabaren per convertir-lo en un reconegut especialista en l'estudi de la transició de l'Antic Règim al capitalisme i la formació del mercat peninsular.

Tanmateix, la influència de Josep Fontana es va estendre particularment per l'atenció que sempre va mostrar cap a la història com a branca científica del coneixement social. En aquest àmbit i pel context en què es va publicar, particular ressò va tenir el llibre *Historia: análisis del pasado y proyecto social* (1982), on és manifesta la inquietud en pro de la història total, una preocupació sempre renovada, com es mostra a *La Historia de los Hombres* (2001). Als darrers anys, quan es va fer evident que no havia arribat la fi de la història que proclamava el neoliberalisme, va dedicar especial atenció a explicar el complex segle XX, com va fer en *España ante el espejo* (1994), que va ser traduït a 12 idiomes, o *El siglo de la Revolución* (2017).

Josep Fontana mai va voler un savi allunyat de la societat. Dels seus amplíssims coneixements es van poder beneficiar directament milers d'estudiants i també moltíssims professors

de Secundària; per aquests, durant molts anys, va collaborar en l'organització de cursos de debat historiogràfic. Igualment acceptava les invitacions d'entitats populars per fer conferències perquè com es va publicar en el moment de la seva mort, Josep Fontana declarava que "Pertenezco a aquella especie, todavía no extinguida, de los que pensamos que el futuro será de la razón. Pero, dentro de esta especie, soy de la variante que ha aprendido que eso no se conseguirá sin más sino como resultado del trabajo y de la lucha de todos juntos".

Josep Fontana va destacar sempre pel seu compromís social, que el va portar a incorporar-se al PSUC, ja al 1956, partit en el què milità fins el 1980. Ell va ser un dels introductors de les formulacions teòrico-polítiques d'Antonio Gramsci en la revista Nous Horitzons i, a partir d'aquí, dins del PSUC i entre els intel·lectuals catalans.

La tercera dimensió de la influència de Fontana està relacionada amb la seva feina editorial des d'inicis dels anys 70, primer a l'editorial Ariel i després a Crítica. Les traduccions que ell va impulsar van permetre accedir en castellà a treballs de referència en la renovació historiogràfica -inspirada en bona mesura pel marxisme- com els del mateix Vilar, Hobsbawm, Thompson, Rudé i tants altres.

Després de la Segona Guerra Mundial i, particularment durant els anys 60 i 70, l'estudi de la història estava encoratjat per la voluntat de comprendre el present i així poder construir un futur millor. Josep Fontana va ser un dels millors representants de la historiografia amb un intens compromís social que, sense ser hegemònica, continua existint en l'actualitat. ■

Josep Fontana, ed.

ESPAÑA BAJO EL FRANQUISMO

CRÍTICA

L'aportació gramsciana de Fontana a *Nous Horitzons*

Article publicat a la revista **Nuestra Historia**
José Luis Martín Ramos. Universitat Autònoma de Barcelona

A finales de la década de los cincuenta el Partit Socialista Unificat de Catalunya, aún padeciendo las recurrentes caídas policiales que seguían golpeándolo (en 1957, 1959, 1962...) había consolidado una organización permanente en el interior que presentaba una importante novedad: por primera vez el partido de los comunistas catalanes estaba presente en el mundo universitario y en el intelectual, en los que hasta la transición fue la fuerza más dinámica y la que mayores iniciativas aportó a la lucha contra la dictadura. Resultado de esa presencia y de la voluntad de hacer de ella la palanca de un cambio histórico en la orientación de la intelectualidad catalana, no sólo en favor de la movilización por la democracia sino en el de su giro de referente hacia el de los intereses de las clases populares, fue la publicación, a ciclostil, de unos Quaderns de Cultura Catalana, en 1959, bajo la dirección de Jordi Solé Tura y Manuel Sacristán, a la que Fontana contribuyó proporcionando la imprescindible logística para su impresión^[1]. La experiencia fue breve, de manera que a finales de 1960 dejó de publicarse —aunque habría un número póstumo, y extraordinario, dedicado a las huelgas de 1962— pero constituyó un precedente de lo que sería poco tiempo después la revista Horitzons/Nous Horitzons; editada legalmente en México por primera vez en 1960, aunque elaborada hasta 1966 por un consejo de redacción en París, directamente supervisado por el Comité Ejecutivo del

PSUC y bajo la responsabilidad inicial de Francesc Vicens. Y no solo precedente de ese hecho material, sino también como ha señalado Gaiame Pala la primera señal pública, en 1959, antes de lo que se acostumbra a decir, de la recepción de Gramsci en Cataluña, del que se invoca, sin nombrarlo, «el debido carácter nacional popular», que ese grupo de intelectuales se proponía dar a la cultura catalana^[2]. Parece claro que a finales de los cincuenta Fontana, Sacristán y Solé Tura conocían cuando menos algo de la obra del comunista italiano, del que fueron sus introductores en el PSUC y en la cultura catalana.

Horitzons, que publicado en México se ve obligado a cambiar su cabecera por Nous Horitzons cuando se le concede el registro definitivo, en el primer trimestre de 1962, cuenta desde el comienzo con la colaboración de Josep Fontana, aunque con el seudónimo de Ferran Costa, en ocasiones FC, y es probable que también con algún escrito anónimo. El largo obituario de Vicens Vives, muerto en junio de 1960, incorporado en el primer número de la revista, tiene todos los visos de ser una colaboración del interior y de especialistas, si no solo de Josep Fontana sí con su probable participación; es un obituario que elogia el magisterio docente de Vicens Vives en la universidad, la renovación en el estilo de trabajo del

historiador, su inquietud intelectual, y aún cuando se critican sus «fluctuaciones metodológicas» —dificilmente podía dejar de hacerse ese reproche— se le reconoce como «l'intent més seriós i rexit que s'ha fet fins ara per al coneixement de la nostra realitat històrica»; una mención a Jordi Nadal refuerza la probabilidad de que el texto sea de los historiadores del partido de Barcelona.

En el siguiente número, del primer trimestre de 1961, aparece ya un artículo original firmado por Ferran Costa, «Per a una historia de l'explotació dels treballadors agrícolas»[3], una breve exposición, sobre consulta de archivo, de las condiciones de vida de dos campesinos catalanes, del siglo XVII y XVIII respectivamente, que encabezaba con un poema del comunista búlgaro Nikola Vaptsarov, cuya obra había sido publicada en inglés en 1954 y que Fontana debió conocer durante su estancia en Liverpool, que empezaba con esta estrofa: «Història ensanomenaràs/ als teus vells pergamins?/ Treballavem en fabriques i oficines,/els nostres noms no zona vengaire» y acababa reclamando a la historia, al historiador, ni recompensas ni «retratos», «sinò que contis la nostra historia simplement/a aquells que no veurem/i diguis a aquells que ens remplaçaran/que lluitarem amb coratge». Vaptsarov murió asesinado por los alemanes en 1942. La selección del poema era la manifestación de la posición combativa que Fontana propugnaba para la historia y para los historiadores. Un año más tarde, en el número de *Nous Horitzons* del tercer y cuarto trimestre de 1962 Ferran Costa publicó un segundo artículo, «La pugna entorn dels delmes a les Corts Catalanes del segle XVI» que empezaba empuñando la espada, esta vez contra los historiadores catalanes del Siglo XIX que sólo habían visto los enfrentamientos entre las Cortes y el Rey, considerados como defensa de «las leyes de la tierra», que habían presentado una sociedad catalana «monolítica sense els conflictes interns de classe que la divideixen»; una visión «parcial i falsa» que, lo que era peor todavía, estaba siendo repetida por la historia posterior, empezando por Soldevila, Carrera Pujal y Joan Reglà. Fontana se proponía un objetivo de largo alcance, rehacer la historia de las Cortes sobre nuevas bases, las del conflicto de clase, con un primer paso solo aparentemente modesto: la historia de cómo la aristocracia —nobles y señores eclesiásticos— habían manipulado las Cortes hasta conseguir que éstas adoptaran una resolución fraudulenta que agravaba las condiciones del pago de diezmos y primicias, a pesar de las protestas del brazo real (villas y ciudades). Fontana acababa con dos conclusiones contundentes: ante la presión feudal el «règim parlamentari»

—lo entrecerraba él mismo— había sido inoperante, de manera que la legalidad, que exigía el consentimiento de los tres brazos de las Cortes para la aprobación de una acta en firme, había sido violada en beneficio de los intereses de clase feudales; y señalaba —con alguna precipitación— que si entonces la burguesía no había sido suficientemente fuerte para imponerse en la denuncia de esa ilegalidad, «aliada amb la pagesia i amb les classes populars, era ja en oberta lluita contra el clergat i l'aristocràcia». El artículo fue toda una guía de cómo abordar la historia de Cataluña en los siglos XVI-XVIII, que pondría en cuestión hoy no pocos trabajos del modernismo catalán que vuelven por aquella senda de Carrera Pujal y Soldevila, criticada por el autor.

Fontana no prosiguió en la línea de esos primeros estudios publicados en *Nous Horitzons* —manifestos inequívocos de su orientación como historiador— y, luego de haber defendido su tesis de licenciatura sobre la historia de la Bolsa de Barcelona en el siglo XIX, reorientó su investigación hacia la crisis del Antiguo Régimen y la revolución liberal. Tampoco volvió a publicar en la revista cultural y política del PSUC ningún artículo con tema propio hasta el que motiva esta introducción a su texto sobre «Gramsci i la ciència històrica». De hecho, no publicó nada hasta que entre 1966 y 1967 participó, junto con Manuel Sacristán y Francesc Vallverdú, en la primera experiencia de un consejo de redacción del interior de *Nous Horitzons* —que no excluía intervenciones, algunas extemporáneas, de la dirección del PSUC en París— al que se incorporaron también Josep Termes, Joan Ramón Capella, Giulia Adinolfi, Josep Ferrer y Xavier Folch[4]. Con ello reanudó también su participación escrita en la revista, siempre con el seudónimo de Ferran Costa, aunque mediante reseñas de libros de historia de la guerra civil, en las que se hizo eco de la reacción del régimen franquista a la publicación de los libros de Hugh Thomas y Soutworth con una nueva oleada de publicística histórica partidaria (nº 9, tercer trimestre de 1967), del libro de Gabriel Jackson (nº 10, segundo trimestre de 1967), de las publicaciones de Bolloten —cuya edición prologada por Fraga Iribarne ya comentó en el número 9 de la revista— y Trevor-Roper (nº 14, segundo trimestre de 1968); así como dos comentarios: sobre las memorias de Gil Robles (nº 14, «les memòries d'un home de poca memòria»); y la participación de Cambó en apoyo de los sublevados, que Jesús Pabón obviaba en el volumen de la biografía del político catalanista publicada recientemente (nº 18, tercer trimestre de 1969; Fontana incluía como ejemplo una carta de Cambo

manifestando y solicitando ayuda al ejército y al gobierno de Burgos), que fue su última colaboración escrita en la revista. El texto que mayor trascendencia tuvo, no por voluntad suya, fue su reseña del libro de Jackson, elogiosa en términos generales sobre todo comparándola con lo que se había publicado sobre la guerra civil —le reconoció una «imparcialitat excepcional»—, replicado por una desabrida crítica de Teresa Pamies en el número siguiente de la revista —el 11— reprochando, peregrinamente, a Fontana que «potser no ha llegit tot» y citando como muestras de lo que debía haber leído el libro de la Historia del PCE, dirigido por Dolores Ibarruri, y las memorias de Hidalgo de Cisneros. La bronca de Teresa Pàmies coincidió con la crisis entre el sector de intelectuales del PSUC y la dirección del partido^[5] y no cuesta considerar que no debió facilitar la continuidad de la presencia de Fontana en la revista, a la que ya solo aportó las tres notas citadas de 1968 y 1969; por lo demás, la crisis no alteró su compromiso militante con el partido, que mantuvo hasta los ochenta.

Aquel mismo número 11, del tercer trimestre de 1967, incluía un dossier sobre Gramsci, conmemorativo del treinta aniversario de su muerte, compuesto por siete notas de diversos intelectuales —Josep María Castellet, Alexandre Cirici-Pellicer, Joan Fuster, Ernest Lluch, Joaquim Molas, Ricard Salvat y Francesc Vallverdú— y dos artículos: de Manuel Sacristán, «La interpretació de Marx per Gramsci» y el de Josep Fontana. No obstante, el de este último se anunció que se publicaría en el siguiente, como así fue. Desconozco la razón y, como era de esperar, no se dio ninguna en *Nous Horitzons*; aunque el incidente suscitado por la réplica de Teresa Pàmies, miembro del Comité Ejecutivo del PSUC y compañera de su secretario general, pudo haber intervenido de alguna manera en el aplazamiento de un texto de seis páginas —el de Sacristán había sumado diez— cuya inclusión habría llevado el número de páginas de la revista a 74, un cifra inferior a la de algunos ejemplares hasta entonces publicados (los dos anteriores habían sumado 84, la misma cifra que volvió a sumar el posterior, en el que sí se incluyó el texto de Fontana). Sea como fuere, el dossier, como tal, quedó en su momento cojo, aunque no se perdiera finalmente ninguna aportación. Las notas de los intelectuales consultados fueron desiguales, con alguna muestra del conocimiento aún inexacto que se tenía de Gramsci, como la manifestación inicial de Ernest Lluch sobre que su obra solo consideraba temas económicos de manera desigual. Una de ellas, la del valenciano Joan Fuster— cuya inclusión no debió agradar a la dirección de París —abundaba

en el tópico de que hasta la publicación de la versión catalana de Literatura y vida nacional (Einaudi, 1952) con el título de Cultura i literatura (Edicions 62) en abril de 1966, traducida y prologada por Jordi Solé Tura, la obra de Gramsci «era ben poc coneguda entre nosaltres»; tópico que, de alguna manera, reafirmaba el propio Solé Tura en el prólogo a *El Princep modern*, que también tradujo él mismo y fue publicado asimismo por Edicions 62 en septiembre de 1968, sosteniendo que, si bien Gramsci era conocido e incluso asimilado por algunos núcleos intelectuales, «ni aquesta assimilació és massa profunda, ni aquest nuclis son nombrossos i sòlics»^[6]. Vayamos por partes. Ya se ha señalado que algo debía ser conocido a finales de los cincuenta, pero además en julio de 1965, antes de *Cultura i literatura* Francesc Vallverdú —como lo recordaba él mismo en el dossier— había escrito en la revista *Serra d'Or*, unas «Notes sobre cultura popular» en la que se hacía eco de Gramsci. En realidad, en Barcelona ya se conocía y se leía, al menos entre la militancia universitaria del PSUC, *Literatura y vida nacional*, traducida al castellano por José Aricó y publicada por Lautaro en 1961, que podía comprarse en el alto «clandestino» de la Librería de Gras (yo mismo lo hice, en 1966). Y en cuanto a la afirmación de que los núcleos no eran ni numerosos ni sólidos y la asimilación era solo superficial parece formar parte de la confrontación de la época entre Solé Tura, en proceso de construcción de Bandera Roja, y el PSUC, al que menospreciaba de hecho. En realidad, la publicación misma del dossier sobre Gramsci en el verano de 1967 era una muestra de la influencia que Gramsci estaba empezando a tener en la militancia intelectual y universitaria del partido y entre sus cuadros dirigentes. Un detalle más, no solo influencia de Gramsci, sino los primeros ecos del comunismo italiano, cuya polémica entre Ingrao y Labriola, en 1966, tras la muerte de Togliatti, formó parte del argumentario del proceso de radicalización del comité de estudiantes del PSUC; que se asimilara o no profundamente no dejaba de ser un juicio de valor de Solé Tura, que después tuvo que oír —también injustamente— que era él quien reducía Gramsci a sus consideraciones tácticas, como lo de la correlación de fuerzas o la distinción entre guerra de movimientos o guerra de trincheras.

El artículo de Fontana —el único que firmó con su propio nombre, dado el carácter público que tenía el dossier— es un texto condensado, con abundantes citas de Gramsci, algunas extensas, que confirma su capacidad para expresarse con claridad —si se quiere su voluntad de escribir para el lector—

y su conocimiento de la obra de Gramsci, en los términos en los que en la época era posible. Ya, de entrada, la cita de la carta a Delio es una muestra de ese conocimiento y del toque emotivo frecuente en Fontana. En las seis páginas que ocupan se citan siete publicaciones de Gramsci, al hilo de lo que Fontana quiere presentar como su principal aportación a la concepción de la historia y al oficio de historiar; seis de ellas son italianas y, significativamente, la edición de Notas sobre Maquiavelo es la versión castellana publicada por Lautaro en 1962 —quién sabe si también obtenida en el chiringuito de Gras—, muestra de que cita los libros que maneja. Es un texto que mantiene su vigencia sin que el desarrollo de los estudios gramscianos lo haya avejentado. Para empezar, le toma la palabra al propio Gramsci, cuando propone cómo aproximarse a Marx, postulando que hay que hacerlo de la misma manera, considerándolo en su conjunto, teniendo en cuenta «el ritmo del pensamiento en desarrollo», algo que podemos leer también como una de las máximas en los estudios «gramscianos» recientes de Cospito (*Il ritmo del pensiero. Per una lettura diacrónica dei «Quaderni di carcere» di Gramsci*, 2011) o de D’Orsi (*Gramsci. Una nuova biografia*, 2017). Una lectura de Gramsci que no puede reducirse a la consulta de una antología —Fontana sugiere más bien su desconfianza hacia el género— que ha de considerar el conjunto de una obra, que además de compleja está inacabada; a lo que, añado yo, ha de tener en cuenta también su trayectoria militante, porque el pensamiento de Gramsci está también y de qué manera en su acción política revolucionaria y es por ello irreductible a un giro socioliberal o a la manipulación que últimamente han llegado a pretender elementos de la extrema derecha con su pretensión de adueñarse del término «hegemonía».

Había de ser un texto breve y Fontana pone un foco en el rechazo de Gramsci al economicismo, al esquematismo, al absurdo de querer elaborar la realidad según la teoría y no al revés, a la deformación vulgar del materialismo histórico como un recetario científista, con momentos de impacto por parte de Fontana como cuando apela «al sentit del matís i el detall» en Gramsci; y el otro en algunos de los principios propositivos de Gramsci, que podían en aquel momento tener mayor trascendencia para la acción historiográfica y política de sus lectores —los de Fontana—: la consideración de la estructura y la superestructura como una unidad, un «bloque histórico», la formación de las voluntades/conciencias colectivas y los mecanismos a través de ella de dominio de clase, y la apelación no a la imposible adivinación del futuro sino a su «previsión» por el esfuerzo en la manera práctica de crear esa voluntad colectiva, es decir el rechazo del fatalismo y la consideración de la necesidad y el sentido de la lucha. Por eso Fontana acaba con una de las imágenes literarias excelentes de Gramsci: «el historiador es un político, y en este sentido la historia es siempre historia contemporánea, es decir, política». La única objeción a hacer a este breve artículo es que no se publicara incluido en el dossier colectivo, completando el objetivo de éste; pero eso es harina de un costal que más que probablemente ya no sabremos cómo se metió en él. ■

Gramsci i la ciència històrica*

6

Article publicat a la revista *Nuestra Historia*
Josep Fontana i Lázaro. (1931-2018)

La preocupación de Gramsci por los problemas de teoría de la historia es un hecho bastante conocido, que puede advertirse con sólo una ojeada superficial a sus *Quaderni del carcere*, donde ocupan una extensión considerable. Incluso encontramos este interés en la última carta escrita a su hijo Delio: «Me parece que la historia te gusta, como me gustaba a mí cuando tenía tu edad, porque concierne a los hombres vivos, y todo lo que se refiere a los hombres, a cuantos más hombres sea posible, a todos los hombres del mundo en cuanto se unen entre sí en sociedad y trabajan y luchan y se mejoran a sí mismos, no puede dejar de gustarte por encima de cualquier otra cosa» [1].

Pero el estudio sistemático de las aportaciones de Gramsci al desarrollo de la teoría marxista de la historia no ha sido aún hecha, y no será una tarea ligera. El mismo Gramsci nos ha dejado un programa de trabajo para esta investigación, al indicarnos las cautelas con las que convendría emprender un estudio del pensamiento de Marx, es decir, de un pensamiento que no ha sido expuesto sistemáticamente por su autor, y «cuya coherencia ha de centrarse, no en los escritos individuales o en una serie de escritos, sino en el desarrollo global de un trabajo intelectual diverso, en el que los elementos

de su concepción del mundo son implícitos». Para realizar este estudio será necesario reconstruir la biografía intelectual del autor, «para identificar los elementos que devienen estables y ‘permanentes’, es decir, que han sido asumidos como pensamiento propio, distinto y superior al ‘material’ precedentemente estudiado y que ha servido de estímulo; sólo estos elementos son momentos esenciales del proceso de desarrollo». Será menester, pues, satisfacer «el leitmotiv, el ritmo del pensamiento en desarrollo», por encima de «las simples afirmaciones casuales y los aforismos aislados»; y, sobre todo, deberemos proceder con sumo cuidado respecto a las obras no publicadas en vida del propio autor, ya que debemos considerarlas como material aún en elaboración, aún provisional, parte del cual podría haber sido refutado en última instancia [2].

El punto de partida de las reflexiones de Gramsci sobre la teoría marxista de la historia es la lucha contra la esquematización del materialismo histórico iniciada por Plejánov y completada por Bujarin[3], y contra la tendencia de convertir los principios metodológicos expuestos por Marx y por Engels en meras fórmulas verbales, casi litúrgicas, que no se utilizan como instrumental analítico para llegar a una explicación, sino que

son simplemente enunciadas, como si fueran una explicación. Pocas cuestiones habrán motivado más líneas en los Quaderni que el rechazo del economicismo histórico, del mecanicismo vulgar que busca una explicación inmediata de todos los hechos políticos e ideológicos en unas causas económicas. Gramsci señala la necesidad de distinguir entre aquellas modificaciones económicas que ataúnen profundamente a la propia estructura, que son «relativamente permanentes» (es decir, que operan a largo plazo) y afectan a los intereses de clases sociales enteras, de lo que son simples variaciones ocasionales (coyunturales), que no modifican la estructura en forma decisiva y no afectan más que a los intereses de un pequeño grupo humano. El determinismo postulado por el materialismo histórico es el que hace referencia a las variaciones «orgánicas» que afectan profundamente la estructura y tienen consecuencias importantes para la lucha de clases, y no el de las razones económicas inmediatas y coyunturales de la lucha de grupos, que caen dentro del terreno de la historia política tradicional [4]. Solamente para las primeras puede tener sentido la afirmación de Marx según la cual los hombres toman conciencia en el terreno de las ideologías de los conflictos que se manifiestan en la estructura económica.

Pero la mera negación de un determinismo económico a corto plazo no pasaría de ser una fórmula más, de contenido distinto a aquellas que se va a combatir, si no se tradujera en un intento de estudiar efectivamente los nexos que unen estructura y superestructura, su funcionamiento y su articulación. Para Gramsci la estructura no es un mero concepto especulativo, sino una entidad concreta y real que puede ser analizada con los métodos de las ciencias naturales; pero su estudio no puede hacerse separadamente del de las superestructuras, sino conjuntamente: «La estructura y las superestructuras forman un bloque histórico, esto es: el conjunto complejo, contradictorio y discordante de las superestructuras es el reflejo del conjunto de las relaciones sociales de producción» [5]. El análisis de esta relación debe hacerse teniendo en cuenta las dos afirmaciones de Marx en el prefacio de la Crítica de la economía política [6]: 1) la humanidad no se plantea más que aquellas tareas para cuya resolución existen ya, o están apareciendo, las condiciones materiales necesarias; 2) una formación social no muere hasta que no haya desarrollado las fuerzas productivas en la medida que este desarrollo es posible dentro de su marco, y hasta que no hayan tomado su lugar nuevas y más elevadas relaciones de producción. «Solamente

en este terreno puede ser eliminado todo mecanicismo y todo rastro de milagro supersticioso, puede plantearse el problema de la formación de los grupos políticos activos y, en última instancia, incluso el problema de la función de las grandes personalidades en la historia» [7]. Este planteamiento es reemprendido y profundizado en otra ocasión. «Analizar la proposición 'la sociedad no se plantea problemas para cuya solución no existen ya las premisas materiales'. De ella depende, en forma inmediata, el problema de la formación de una voluntad colectiva. Analizar de forma crítica el significado de esta proposición; es necesario precisamente investigar cómo se forman las voluntades colectivas permanentes, y cómo estas voluntades se proponen fines concretos inmediatos y mediados, es decir, una línea de acción colectiva [...]. Se podría estudiar en concreto la formación de un movimiento histórico colectivo, analizarlo en todas sus fases moleculares, cosa que no se hace habitualmente, porque eso haría muy pesado el análisis. Se toman, en cambio, las corrientes de opinión ya constituidos en torno a un grupo o una personalidad dominante. Es el problema que modernamente se expresa en términos de partidos o de coaliciones de partidos afines: cómo se inicia la constitución de un partido, cómo se desarrolla su fuerza organizada y su influencia social, etc. Se trata de un proceso molecular, minucioso, de análisis extremo, capilar, cuya documentación es constituida por una cantidad interminable de libros, de folletines, de artículos de revista y de diario, de conversaciones y de debates orales que se repiten infinidad de veces y que en su enorme conjunto representan este lento trabajo del cual nace una voluntad colectiva con un cierto grado de homogeneidad, con el grado necesario y suficiente para determinar una acción coordinada y simultánea en el tiempo y en el espacio geográfico donde se verifica el hecho histórico» [8].

Como puede verse, estamos bien lejos de los planteamientos lineales que se limitan a un análisis esquemático de unos hechos globales, y que hablan de las clases sociales como de conjuntos que se suponen homogéneos por definición y a los cuales se atribuyen unas ideologías coherentes, adquiridas no se sabe de qué misteriosa y mágica manera. Gramsci es perfectamente consciente (casi diríamos, angustiosamente consciente) de los matices. Sabe que la evolución de una sociedad no es global ni simultánea. «La vida no se desarrolla homogéneamente; se desarrolla por avances parciales, de punta; se desarrolla, por decirlo así, en forma piramidal» [9]. Si

el conjunto de las relaciones sociales es contradictorio, lo será también la conciencia de los hombres, y esta contradicción «se manifiesta en la totalidad del cuerpo social, con la existencia de conciencias históricas de grupo (con la existencia de estratificaciones correspondientes a diversas fases del desarrollo histórico de la civilización y con antítesis entre los grupos que corresponden a un mismo nivel histórico), y se manifiesta en los individuos aislados como reflejo de esta disgregación vertical y horizontal»[10]. De aquí, por ejemplo, que se plantea el problema de la formación de una conciencia en las clases subalternas o la peculiaridad de los intelectuales, cuyas relaciones con el mundo de la producción «no son inmediatas, como ocurre para los grupos sociales fundamentales, sino mediadas, en diverso grado, a través de todo el tejido social, del complejo de las superestructuras» [11].

El sentido del matiz y del detalle, la voluntad de investigar, cómo se van produciendo molecularmente unas transformaciones que, si tratáramos de explicarlas cuando afloran a la superficie (cuando «estallan» en acontecimientos de amplio alcance) resultarían difícilmente inteligibles, son llevados por Gramsci al extremo. El investigador es advertido de la necesidad de buscar la comprensión de la realidad precisamente en el matiz y no en la esquematización de unas líneas generales. «La realidad es rica en las combinaciones más extrañas, y es el teórico quien debe reencontrar la prueba decisiva de su teoría en esta misma extrañeza, traducir en lenguaje teórico los elementos de la vida histórica, y no, viceversa, la realidad la que ha de presentarse según el esquema abstracto» [12].

Pero al examinar las aportaciones que Gramsci hace en la profundización de la teoría marxista de la historia, conviene no caer en el error de considerarlas como un sistema completo y estructurado. En un estudio global sería necesario comenzar por el examen de las transformaciones de la estructura, que constituye el terreno de trabajo de la historia económica. Deberíamos pasar luego al examen de la forma en que estos cambios en la estructura de la producción (y, en segundo lugar, las incidencias coyunturales) afectan a las diversas clases que componen una sociedad determinada (estudio que ha sido modélico hecho por Labrousse respeto al siglo XVIII francés) [13]. Gramsci no se ocupa apenas de estas fases de investigación, sino que parte de la suposición de que ya nos son conocidas, para examinar con profundidad una tercera etapa: la que nos muestra cómo unas relaciones de producción

ya analizadas llevan a la configuración de unas ideologías y de unos programas políticos.

Gramsci empieza por examinar los mecanismos por los cuales una clase ejerce un dominio sobre el conjunto del Estado y de la sociedad y se asegura el consenso de las otras. Un consenso que no es explicable por el mero hecho de disponer de las fuerzas de coerción, sino que se basa en gran medida en haber conseguido convertir lo que es una ideología de grupo (articulada sobre las propias necesidades de crecimiento) en un conjunto de verdades supuestas naturales y universalmente válidas; y esto no por un engaño, sino por el hecho que, al menos inicialmente, corresponde a las necesidades objetivas de desarrollo de la economía y de la sociedad en que son formuladas. Pero, así que el paso del tiempo y el progreso de las fuerzas productivas van dejando retrasados los principios en que se basa esta sociedad (y las relaciones de producción vigentes en ella), la hegemonía se agrieta, las clases hasta entonces subalternas toman conciencia de sus intereses particulares y de las contradicciones que los enfrentan a los grupos sociales que dominan los resortes del estado; se dan cuenta que los principios y las relaciones que hasta ahora han pasado por universalmente válidos comienzan a dejar de parecerlos, y formulan gradualmente unos nuevos principios que han de permitir avanzar hacia una nueva etapa de crecimiento, con una nueva situación de hegemonía y unas nuevas relaciones de producción.

Gramsci ha hecho en diversas ocasiones la exposición de este proceso. Una de las más interesantes la constituyen sus «Apuntes sobre la historia de las clases subalternas»; [14] otra formulación, más amplia y precisa, se encuentra en el curso de la explicación de las distintas fases de una «relación de fuerzas», en hablarnos de los «momentos» de la formación de una conciencia política colectiva:

«Lo primero y más elemental es lo económico-corporativo: un comerciante siente que debe ser solidario con otro comerciante, un fabricante con otro fabricante, etc., pero el comerciante no se considera todavía solidario con el fabricante; es decir, se siente la unidad hegemónica del grupo profesional y el deber de organizarla, pero no se siente todavía la unidad con el grupo social más amplio. Un segundo momento es aquel en que se consigue la conciencia de la solidaridad de intereses entre todos los miembros del grupo social, pero todavía dentro

del campo meramente económico. Ya en este momento se plantea la cuestión del Estado, pero sólo en el terreno de ganar una igualdad político-jurídica con los grupos dominantes, reivindicando el derecho a participar en la legislación y en la administración, e incluso a modificarla y reformarla, pero dentro de los cuadros fundamentales existentes. Un tercer momento es aquel en que se consigue la conciencia que los propios intereses corporativos, en su desarrollo actual y futuro, superan los límites de la corporación, de un grupo puramente económico, y pueden y deben convertirse en los intereses de otros grupos subordinados. Esta es la fase más estrictamente política, la que señala nítidamente el paso de la estructura a la esfera de las superestructuras complejas; es la fase en que las ideologías ya existentes se transforman en partido, se conforman y entran en lucha hasta que una sola de ellas, o al menos una sola combinación de ellas, tiende a imponerse y a difundirse por toda el área social, determinando, además de la unidad de los fines económicos y políticos, la unidad intelectual y moral, planteando todas las cuestiones entorno de las cuales la lucha es candente, no solamente en un plano corporativo, sino en un plano universal, y creando así la hegemonía de un grupo social fundamental sobre una serie de grupos subordinados. El Estado es entendido como un organismo propio de un grupo destinado a crear las condiciones favorables para la máxima expansión del mismo grupo; pero este desarrollo y esta expansión son concebidos y presentados como la fuerza motriz de una expansión universal, de un desarrollo de todas las energías nacionales. El grupo dominante está coordinado concretamente con los intereses generales de los grupos subordinados y la vida estatal es entendida como una formación y una superación continua de equilibrios inestables (dentro del ámbito de la ley) entre los intereses de los grupos fundamentales y el de los grupos subordinados, equilibrios donde los intereses del grupo dominante se imponen hasta un cierto punto, es decir, hasta el punto en que chocan con el mezquino interés económico-corporativo».

«En la historia real estos momentos se influyen recíprocamente, en forma horizontal y vertical, es decir: según

las actividades económicas sociales (horizontales) y según los territorios (verticales), combinándose y escindiéndose de diversas maneras; cada una de estas combinaciones puede ser representada por la propia expresión organizada, económica y política. Sin embargo, es necesario tener en cuenta que estas relaciones internas de un estado-nación se conforman con las relaciones internacionales, la cual crea nuevas combinaciones originales e históricamente concretas. Una ideología nacida en un país muy desarrollado se difunde en países menos desarrollados, incidiendo en el juego local de las combinaciones» [15].

El alcance y extensión de un artículo como este no permite proseguir esta profundización del estudio de los nexos que ligan la estructura y las superestructuras (en sus dos planos que corresponden al Estado y la sociedad civil), la economía y la formación de las ideologías (es decir, el terreno en el que se formula la lucha de clases). Pero resulta evidente que los historiadores pueden sacar lecciones metodológicas muy útiles, y estímulos para ulteriores enriquecimientos del método, en un estudio en profundidad del pensamiento de Gramsci en torno a la teoría de la historia. Con todo, este estudio no puede de ninguna manera reducirse a una mera antología de textos, sino que ha de explicarse coherentemente el nacimiento y el desarrollo de unas formas de pensar, relacionándolas con las influencias que han estimulado su formación (Croce, Sorel, etc.) y verificándolas constantemente sobre los análisis concretos de situaciones reales efectuadas por Gramsci [16]. La tarea puede que no sea sencilla, pero valdrá la pena hacerla, pues resultará de una extraordinaria utilidad para arrinconar definitivamente unas formulaciones primarias y litúrgicas del materialismo histórico, que invocan a Marx pero no se sirven adecuadamente de él.

No quisieramos acabar estos líneas sin al menos mencionar de pasada un aspecto concreto de las consecuencias que comporta este rechazo del mecanicismo económico. □

Josep Fontana

(de classe i nacional)

de CCOO

Andreu Mayayo y Artal. Catedràtic d'Història Contemporània i Món Actual de la Universitat de Barcelona i director del Centre d'Estudis Històrics Internacionals-Pavelló de la República. Director de Segle XX.

Josep Fontana i Lázaro (Barcelona, 1931-2018) va néixer en la llibreria d'una família catalanista i d'esquerres del carrer de la Palla, al melic del barri Gòtic, i ha estat l'historiador català més influent en la historiografia espanyola i de més projecció internacional. Alfabetitzat a través de la lletra impresa, Fontana era una biblioteca ambulant en la triple dimensió de lector, editor i escriptor, i un militant de la Història, a la que es va dedicar en cos i ànima, convençut que era una arma, en mans dels sectors populars, carregada de raons pel futur. La Història allícona però no té alumnes, sentenciava Antonio Gramsci, Tanmateix, en el cas de Fontana, va deixar una pila de deixebles i de lectors agraïts.

Fontana va vindicar sempre el mestratge de Ferran Soldevila (la catalanitat), de Jaume Vicens i Vives (la renovació historiogràfica dels Annales i el compromís cívic) i de Pierre Vilar (la filosofia de la praxis, el marxisme). L'historiador francès havia deixat enrere l'esquematisme simplista del concepte d'Història de Marx tot recuperant l'esperit dels manuscrits de joventut. Mentre en la filosofia les idees van del cel a la terra en la Història cal començar per la vida real dels homes per a esbrinar els seus pensaments. Tota vida social, deia Marx, és essencialment pràctica. La Història es fonamenta en els fets i no en els relats,

malgrat que la interpretació sigui ben lliure. Aquest serà el fil conductor de Fontana en les seves classes magistrals, en les seves conferències de recidatge dels professors de secundària i en els seus llibres que reflexionava sobre l'ofici de l'historiador com ara *Historia: análisis del pasado y proyecto social* (1982), *La història després de la fi de la història* (1992) i *Historia dels homes* (2000).

El seu lectorat a Liverpool, en curs 1956-57 li permetrà accedir a una bibliografia inimaginable en l'Espanya franquista i, sobretot, connectar amb el Grup d'Historiadors del Partit Comunista Britànic aplegats en la revista *Past and Present*, liderats per Eric Hobsbawm. Fontana seria, a través del seu amic i editor Gonzalo Pontón, el principal introductor del marxisme britànic al nostre país. De tornada de Liverpool, va prendre Partit i, amb el nom de militància de Rosell, s'incorporava a la cèl·lula d'intel·lectuals del PSUC. Per Fontana els drets socials i els drets nacionals de Catalunya anàvem de bracet i el PSUC, com més endavant Comissions Obreres, era l'organització, de classe i nacional, que millor ho palesava.

L'any 1980 va deixar enrere 23 anys de militància política tot i que va continuar donant suport públic (i crític, per

LA CRISI COM A TRIOMF DEL CAPITALISME

Anàlisi del passat i perspectives marxistes

JOSEP FONTANA

Presentació: ANTONI FURIÓ

3i4

descomptat) al PSUC i ICV. L'any 2012 encara encapçalava el manifest de suport electoral a Joan Herrera en les eleccions al Parlament. Així mateix, Fontana va mantenir sempre un estret lligam amb CCOO i mai va tenir un no per a participar en les múltiples activitats de la Fundació Cipriano García. Potser per a deixar ben clar el seu posicionament polític, davant els intents d'apropiació de l'agit-prop independentista, va acceptar, per primer cop, figurar en un candidatura de Barcelona en Comú en les eleccions municipals de 2015.

Fontana no feia fàstics a la independència, sobretot, sense costos socials, però el treia de polleguera el full de ruta del "tot o res" i del "ara o mai". Fontana no va caure en el parany de les eleccions plebiscitàries i menys de la unilateralitat contra Espanya i sense la complicitat de la Unió Europea. Sabia, millor que ningú, que les secessions sense acord esdevenien un ball de bastons. Per això no va signar el manifest d'ex-militants del PSUC, ICV i PSC, que demanaven el vot per les candidatures independentistes.

Fontana ens va alliçonar a ser crítics amb el poder establert i aprendre de les derrotes per a poder guanyar algun dia. Tal com ens ho recorda Bertold Brecht en els darrers versos del poema que tenia penjat en el seu despatx: "Dempeus qui estigui abatut!/ Qui se senti perdut, que lluiti!/ Qui podrà aturar a qui conegui la veritat?/ Així que els vençuts d'avui són els vencedors de demà/ i el mai esdevé avui mateix.". Amb la música de Bob Dylan: els temps estan canviant. ■

Fontana, el facilitador

Paola Lo Cascio. Historiadora i polítologa italiana. Es va doctorar en Història Contemporània per la Universitat de Barcelona i es va llicenciar en Ciències Polítiques a la Universitat de la Sapienza, passant a ser professora de ERAM i del Departament d'Història Contemporània de la UB

La mort de Josep Fontana ha commocionat no només el món acadèmic, sinó que ha estat vívida com una pèrdua pel conjunt de la societat. Això es deu a molts factors, sense anar més lluny, al seu indestructible compromís amb la lluita antifranquista com a militant del PSUC des de 1957 i fins a 1980. Però més enllà d'això, es deu a la manera en què es va plantejar i va practicar l'ofici d'historiador.

Nascut el 1931, en una Barcelona que just acabava de veure la proclamació de la II República del balcó de la Plaça Sant Jaume, els seus primers records estan vinculats a la guerra, i especialment als terribles bombardejos a què va ser sotmesa la capital catalana. Fill d'un llibreter de vell, va travessar el túnel dels anys 40 practicant una de les activitats que més el va caracteritzar al llarg de tota la seva vida: la lectura. Va ser la lectura que el va portar a cursar la carrera de Filosofia i Lletres a la Universitat de Barcelona, i, anys més tard a culminar els seus estudis doctorals en 1970.

Quan va començar a investigar a escriure -després d'haver pogut formar-se, en part clandestinament, amb figures com Ferran Soldevila, Pierre Vilar i Jaume Vicens Vives-, ho va fer sobre el segle XIX espanyol i des de la perspectiva de la història

econòmica. Els llibres *La quiebra de la monarquía absoluta* (Crítica, 1971) i *Cambio económico y actitudes políticas en la España del siglo XIX* (Ariel, 1983), encara avui representen una de les més sofisticades i completes anàlisi al voltant dels canvis estructurals a partir dels quals es va forjar la que coneixem com Espanya contemporània. Només més tard -pràcticament al final de la seva carrera acadèmica, ja a la Universitat Pompeu Fabra, després d'haver passat per les universitats de Barcelona, de València i de la UAB-, es va aventurar a analitzar el segle XX. Ho va fer acceptant un repte que només poden acceptar els grans historiadors: confrontant-se amb la història global, llançant-se a anàlisi de processos geogràficament, cronològicament i temàticament amplis. D'aquesta tan escassa (almenys en la historiografia espanyola), arriscada i, alhora necessària aposte, neixen volums importants com *Por el bien del Imperio. Una historia del mundo desde 1945 (passat i present, 2011)* o el seu últim assaig *El siglo de la revolución: una historia del mundo de 1914 a 2017* (Crítica, 2017).

No obstant això, Josep Fontana no va poder, i sobretot no va voler -afortunadament-, plantejar-se l'ofici d'historiador com una tasca individual, asèptica i, sobretot, limitada a les parets dels edificis universitaris. Potser pel seu origen de fill

de llibreter, potser per la seva curiositat innata, segurament pel seu compromís cultural i polític, va entendre aviat que llegir i, sobretot facilitar que poguessin llegir altres als grans llibres de la historiografia internacional era, alhora, una tasca imprescindible de la seva professió i una forma de contribuir de manera efectiva a la lluita per la democràcia (i, dit sigui de passada, per la intel·ligència). Tenia un coneixement de la historiografia internacional que excedia i de molt, el de qualsevol altre acadèmic del seu context i de la mà de l'amic inseparable Gonzalo Pontón, va introduir a través de l'editorial Crítica el gruix de la historiografia marxista britànica a finals dels anys 70. Hobsbawm i, sobretot EP Thompson -els dos gegants de la historiografia britànica (i mundial) de la contemporaneitat- van arribar aquí gràcies a un Fontana convençut que l'acadèmia i el conjunt de la societat en què vivia tenien tot el dret d'estar assabentats dels grans debats historiogràfics que s'estaven donant a la resta del món, com una forma en definitiva de satisfer l'endarreriment i l'aïllament en què el règim havia condemnat generacions d'espanyols. Fontana va ser el gran facilitador de l'arribada d'una historiografia (els citats, però també Mary Beard, David S. Landes o el seu mestre Pierre Vilar) que marcaria de manera clara la formació de generacions d'acadèmics, i que obriria la porta a la introducció de temes, enfocaments, debats i paradigmes d'interpretacions inèdites en el panorama d'aquella Espanya que sortia del franquisme. En aquest sentit, pràcticament ningú dels historiadors que han protagonitzat la recuperació de la universitat espanyola després del franquisme es pot definir aliè a la influència de Josep Fontana, encara que sigui des de posicions interpretatives i ideològiques llunyanes de les seves. ■

Josep Fontana i l'ensenyament de la Història. Notes per a una introducció

José Gómez Alén. Historiador, Fundación de Investigaciones Marxistas

Finalitzant el passat mes d'agost, coneixíem la mort de Josep Fontana i una successió de obituaris i notes necrològiques, amb l'espontaneïtat i immediatesa que demandava la notícia, s'aproximaven a l'obra de l'historiador català. Els mitjans de comunicació recollien textos d'historiadors que, des de diverses comunitats autònomes, abordaven les línies de treball transitades pel professor Fontana durant els últims seixanta anys. En uns casos es destacava la seva aportació a la renovació historiogràfica espanyola del segle XIX des de el seu llibre *La quiebra de la monarquía absoluta*. En altres l'atenció es fixava en l'amplitud temàtica abastada en les seves obres sobre el segle XX i la crisi de la primera dècada del segle XXI o apuntaven trets analítics sobre les seves aportacions a la teoria de la Història i la seva participació en debats historiogràfics diversos. Algú també intervenia en certa polèmica desencadenada per la utilització que el nacionalisme català o espanyol havia realitzat de la posició del professor Fontana que, en el fragor de les confrontacions polítiques del present, s'havia tergiversat.

Altres van destacar el seu paper com a editor al capdavant de les seccions d'història d'Ariel primer o de Crítica després. El seu treball en el camp editorial va contribuir a la renovació del nostre coneixement historiogràfic familiaritzant-nos des

dels anys seixanta del segle XX, amb l'obra de Pierre Vilar, A. Soboul, la de britànics com EP Thompson, E. Hobsbawm, R. Hilton o M. Berg i la d'autors tan diversos com Lubrinskaya, M. Kossok o Ranahit Guha. Una tasca, sempre reconeguda que complementaria amb el suport als joves historiadors que iniciaven les seves carrees professionals al començament dels anys setanta. Els més de 150 pròlegs realitzats són una evidència incontestable d'aquest treball editorial. No han estat pocs, també, els que es van referir al seu sentit de l'amistat o l'enorme generositat amb què va atendre a alumnes i professors davant qualsevol demanda d'informació o suggeriments, cosa que personalment puc testimoniar en nombroses ocasions al llarg de més de dues dècades. Tots aquests aspectes van ser igualment recordats al Congrés Pensar con Marx Hoy (Universidad Complutense de Madrid) en què la secció d'història de la Fundación de Investigaciones Marxistas va dedicar una sessió d'homenatge per rememorar els trets essencials de l'obra de Josep Fontana, cosa que tindrà continuïtat a la revista la nostra Història.

La magnitud de la seva obra segurament mereixerà en algun moment un estudi global, que avui encara està per fer, però mentre arriba podem apuntar algunes notes sobre un aspecte

menys conegut i amb prou feines destacat en l'àmbit acadèmic. Reconegut com a mestre d'historiadors, va ser al mateix temps, també per a molts, un mestre de professors. La seva permanent preocupació per la renovació de l'ensenyament de la Història i el seu sentit del compromís amb aquesta tasca tenia a veure amb les primeres idees que van influir en la seva forma d'entendre la història. Pierre Vilar, un dels seus mestres, li va donar, ja el 1957, algunes pautes sobre el valor de la història que ensenyava "pensar històricament". També a la primerenca lectura de Gramsci va trobar una altra part del fil conductor de la seva concepció de la història "la nostra disciplina es refereix als homes..., a tots els homes del món quant s'uneixen entre si en societat i treballen, lluiten i es milloren a si mateixos".

El contingut profund d'aquestes idees explica l'interès de Fontana per la renovació de l'ensenyament de la història i pel tipus d'història que podíem ensenyjar. La responsabilitat de l'historiador i del professor d'història porta al seu compromís amb la seva funció social i com ell assenyalava "hem de tractar d'estimular a pensar històricament per entendre millor els problemes del seu temps i el seu entorn... investigar és important però comunicar-ho és igual o més important". Aquest és un compromís que per al professor Fontana era "una forma d'estar al món i lluitar amb les armes del meu ofici contra totes aquelles coses que impedeixen que es realitzi una societat on hi hagi la major igualtat possible dins de la major llibertat possible". Aquestes idees van formar un corpus de pensament que Fontana no només va aplicar a la seva pròpia pràctica docent sinó que va tractar sempre de difondre-les a

l'àmbit on s'iniciajava la formació de la consciència ciutadana, en l'ensenyament mitjà.

I aviat, al començament dels anys setanta, va proporcionar als joves professors un llibre que va servir de guia programàtica per al futur d'algunes generacions de professors. La Història, avui amb prou feines compta entre la bibliografia de l'historiador català, encara que la seva importància ha estat ressaltada per historiadors com José Luis Martín, Carlos Martínez Shaw o qui escriu aquestes paraules. Aquell volum ens oferia una sistematització del desenvolupament històric molt allunyada dels camins tradicionals que llavors predominaven a Espanya i que assumir-les era també assumir unes propostes historiogràfiques subversives com alguns vam comprovar en diferents moments. Fontana introduïa conceptes com divisió social del treball, estratificació i consciència social, geopolítica, maneres de producció i altres que coherentment transitaven per les 143 pàgines del llibre emparats en oportunes referències a Marx i Engels; Gramsci; E.P.Thompson, Pierre Vilar; W. Kula, I. Labrousse, L. Febvre, M. Bloch, J. Bernal o Gordon Childe. El llibre s'iniciava amb una entrevista a I. H. Carr, en què posava en boca de l'historiador britànic respostes sobre el materialisme històric i altres temes i posava punt final al volum amb un vocabulari i una selecció de lectures recomanades.

El llibre i els articles que li van seguir o el posterior Historia. Análisis del pasado y proyecto social, van ser fars que van il·luminar la renovació de l'ensenyament de la història, que es plasmaria en els collectius que entorn a idees com les

desgranades per Fontana van seguir emergint a tota Espanya durant les dècades dels setanta i vuitanta. No podem esmentar-los tots però grups com Germanías; 13-16 o Cronos entre d'altres que incorporen aquelles propostes historiogràfiques en el nostre treball didàctic, tenien part del seu origen en aquell primer llibre sobre la història.

Durant els últims cinquanta anys, la preocupació de Fontana per l'ensenyament de la història va ser constant i sempre en contacte amb els professors. Igual participava en jornades de renovació pedagògica a Catalunya, el País Valencià, Extremadura o Galícia, que contribuïa amb articles a la premsa diària, en revistes com Cuadernos de Pedagogía o allà on es requeria la seva presència i les seves reflexions. S'havia convertit, gairebé sense saber-ho, en una referència per a diverses generacions de professors i mai va deixar d'atendre una trucada d'aquest sector. Ell mateix, com a director de l'Institut Jaume Vicens Vives, va promoure un seminari d'història per a professors d'ensenyament secundari on s'impartiria conferències i xerrades mentre la salut li ho va permetre.

Josep Fontana sempre va defensar la importància de la nostra disciplina dins el sistema educatiu per “la seva capacitat per formar una consciència crítica i per aportar eines per construir el futur”. Al final de la seva vida, després de seixanta anys dedicats a la història, la feina com a professor i les activitats orientades al professorat d'ensenyament mitjà, eren una de les tasques que més satisfaccions li havien proporcionat, i així ho reconeixia en una última entrevista “em sento orgullós d'haver

sembrat una idea, d'haver estimulat a algú a pensar pel seu compte, que és el que explica que aquesta idea segueixi viva en l'actualitat. Això deu ser el millor que m'ha passat en aquest terreny...”^[1]

[1] Josep Fontana i Lázaro, Entrevista, introducción y notas, José Gómez Alén en Nuestra Historia, nº 3, 2017, Fundación de Investigaciones Marxistas.

JOSEP FONTANA
EL FUTURO ES
UN PAÍS EXTRAÑO
UNA REFLEXIÓN SOBRE LA CRISIS SOCIAL
DE COMIENZOS DEL SIGLO XXI

El bon mestre: Josep Fontana

Angelina Puig i Valls. Doctora en Història, alumna de Josep Fontana. El febrer de 1991 va llegir la tesi doctoral, De Pedro Martínez a Sabadell: la immigració una realitat no exclusivament econòmica (1920-1975)

| 21

Em demanen que escrigui un article sobre en Josep Fontana senzillament perquè vaig tenir la sort de tenir-lo com a director de tesi (De Pedro Martínez a Sabadell: la immigració una realitat no exclusivament econòmica. 1920-1976).

Malgrat que en el moment del seu decès s'evidencien intents de menystenir o millor d'ignorar en Fontana, és evident que el seu prestigi és fora de cap dubte, fora i dins de casa nostra; de manera que em pregunto, què puc aportar que no hagi ja estat dit o escrit.

Sobre la seva immensa obra altres persones han tingut i tenen la possibilitat de parlar-ne, d'analitzar-la, de valorar-la, d'impulsar el seu coneixement. Per tant, és cert, el que jo puc dir, ho és en funció d'haver estat el meu director d'una tesi d'elaboració prolongada, i professor en diverses assignatures al llarg de la carrera.

La faceta que més m'ha influenciat i impressionat, que em va sorprendre en un primer moment, va ser la manera exhaustiva i rigorosa com es preparava totes les classes. L'exigència de qualitat per a cada lliçó. Era igual que fos una assignatura que impartís de feia anys. On altres es presentarien sense aportar res de nou, fent una pura repetició, ell, per dignitat professional

i per respecte a l'alumnat, portava les lliçons preparades com per fer la conferència més important davant del més selecte públic. Ho he recordat i, modestament, ho he tingut sempre en compte al preparar qualsevol intervenció que hagi hagut de fer en la meva vida professional i/o com historiadora.

D'en Fontana es ressalta sempre la capacitat immensa de lectura, com n'era de coneixedor de totes les novetats, estudis i línies de recerques d'arreu, tant bon punt eren publicades. El seu alumnat teníem la immensa sort de ser partícips d'aquests coneixements, car eren la base de moltes de les seves classes. Sempre podíem saber, gràcies als seus afanys, l'última línia de recerca, les darreres interpretacions històriques dels diferents esdeveniments. Aquella sensació, quasi aclaparadora, que ho havia llegit tot.

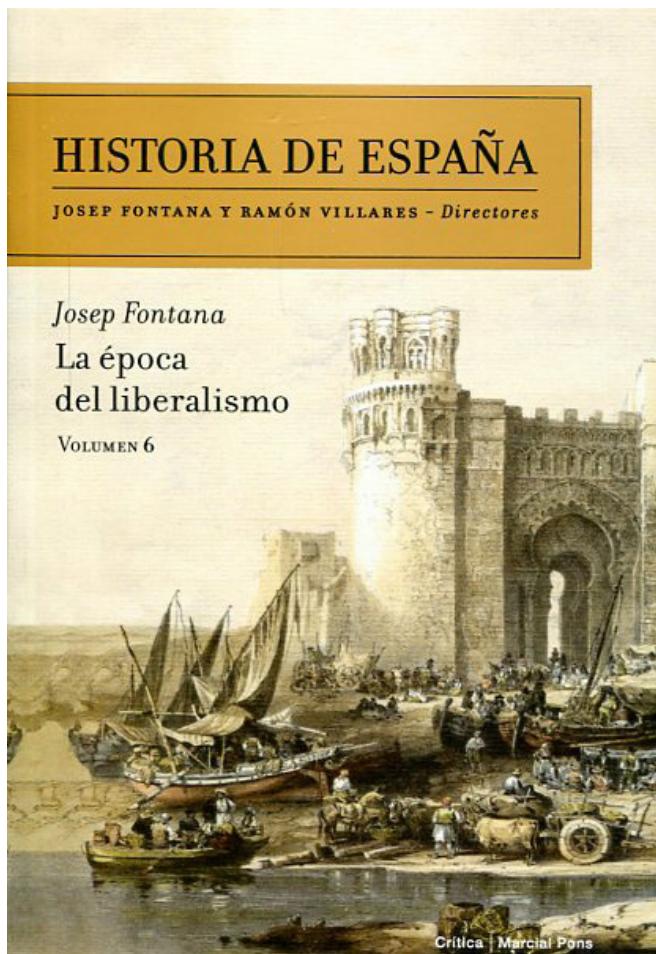
I no solament ens descobria tota la bibliografia (sovint traduïda de l'original gràcies a la seva participació en l'edició) sinó que més d'un cop vàrem poder conèixer els mateixos historiadors que convidats per ell, visitaren Barcelona i la facultat. I així, nosaltres, aprenents d'historiadors i historiadores, sentirem i veiérem altres grans mestres, com en Pierre Vilar, en Ronald Freser, en Manuel Moreno Fraguas i en Edward Thompson.

Ras i curt: Un professor excellent. El bon mestre, malgrat la seva defensa del “treball en un ofici en el qual sempre som aprenents i mai no arribem a mestres (p. 16. L’ofici d’historiador)”. Així, m’ havia dit, que la meva tesi l’ havia ajudat a comprendre millor el temps de la República i desprendre’s de tòpics sobre la reforma agrària.

D’ ell voldria haver arreplegat, ni que sigui una engruna, d’ aquest ofici d’ historiador. A l’ escriure, per saber transmetre bé i amb concisió el resultat de les pròpies recerques. Compte amb els adjectius!, m’ advertia. Però, sobretot, per seguir-lo en el camí de desemmascarar els que ostenten el poder en contra dels més débils. En qualsevol moment de la història. I tenir consciència que la història no està predeterminada. Que tot podria haver estat diferent. Identificant els moments en que s’ ha escollit una drecera sabent que hi havia d’ altres alternatives possibles. I, per què no es va seguir “el que hauria estat millor, en termes del benefici collectiu, sinó el que semblava convenir, a curt termini, als que tenien la capacitat de persuasió o la força repressiva necessàries per decidir” (P39-40 L’ ofici d’ historiador).

En aquest curt text he citat dues vegades L’ ofici d’ historiador, on es recullen les lliçons d’ un curs que va impartir el 2009 a la Universitat de Girona. Lliçons excepcionals per a qualsevol persona amant de la història, on sobresurt per la seva excel·lència l’ última d’ elles: Per a què serveix un historiador? M’ embarga una forta emoció i gratitud poder disposar d’ aquest llegat.

Per acabar, també veig en ell la persona honesta que des de la immensa alçada professional, amb humilitat, s’ adapta al seu temps per entendre’ l millor. Ara fa ja molts anys, jo era una investigadora primerenca i a la vegada una jove feminista que, com tantes en aquella època, assajàvem, sense models a seguir, la manera de trencar amb el llenguatge patriarcal que té l’ home com a única mesura i model universal. Una tasca difícil per intentar no tornar la lectura d’ un treball científic en massa feixuc. Ell, mestre, però home del seu temps a la fi, batejava els meus esforços amb un: collonades!. Tanmateix, és ben cert que la seva escriptura incorpora, una forma d’ expressió que no deixa cap dubte i que fa evident el paper de les dones i dels homes del període estudiat, perquè són elles i ells qui conformen la vida i, en conseqüència, la història. ■

Un “rojo” incorregible, amb una tendència habitual a la impertinència

José Babiano. Doctor en Història Contemporània i especialista en història del treball i de l'emigració, dirigeix a la Fundació 1º de Mayo l'Arxiu d'Història del Treball i és coordinador tècnic del Centre de Documentació de l'Emigració Espanyola (CDEE)

Josep Fontana mai va escriure les seves memòries o una autobiografia. No obstant això, en els anys finals de la seva vida sovint va ser interpellat -bé mitjançant entrevistes o a través d'articles que li van ser requerits¹- sobre la seva trajectòria com a historiador i el seu compromís social. Tots dos aspectes de la seva vida van estar molt entrelaçats entre si, en la mesura que es va considerar un historiador marxista, un militant sense partit que pensava que el seu treball professional constituïa la millor manera d'influir en la societat, encara que fos modestament.

Anem per parts. Quan Fontana es referia a la història marxista ho feia d'una manera molt àmplia i oberta. Per exemple:

Ser «un historiador marxista» consisteix, al meu entendre, a participar en un ampli camp intel·lectual que va més enllà de les codificacions més o menys dogmàtiques que formen el que alguns entenen per «marxisme», per seguir el mètode que Marx proposava el 1879, quatre anys abans de la seva mort, d'«observar el curs actual dels esdeveniments fins que arribin a la seva maduració abans de poder consumir productivament»².

O també:

Que jo sàpiga no hi ha cap cànnon historiogràfic establert per Marx, sinó una varietat de tendències i corrents (...). Si parlem de Hobsbawm, de Thompson, de Renahit Guha, de Chris Wickham o de McCormick, parlem de mètodes i visions diferents, però que tenen en comú la voluntat d'aportar una mirada crítica al saber acadèmic construït per legitimar l'ordre establert i la consciència del significat de les contradiccions de classe en la història.³

Com es pot veure, es tracta d'indicacions molt sumàries, que giren al voltant de les classes i de la idea de l'antagonisme entre elles. Indicacions, al cap i a la fi, molt distants del que pugui constituir una ortodòxia.

Com a historiador, Fontana va abordar tres grans temes de recerca a través d'innombrables llibres i articles acadèmics. D'una banda va estudiar la crisi de l'Antic Règim i l'aparició del Liberalisme a Espanya, amb títols com *La quiebra de la monarquia absoluta (1814-1820)* o *La crisis del Antiguo Régimen*. La transició del feudalisme al capitalisme va ser, d'aquesta manera, una esfera d'interès compartida amb els

historiadors marxistes britànics -vegeu els casos de Rodney Hilton o Christopher Hill-, amb qui va tenir una estreta connexió a partir d'una estada com a professor visitant a Liverpool en la segona meitat dels anys cinquanta.

El seu segon àmbit de recerca no va ser altre que el segle XX, amb llibres com *Por el bien del imperio*. Una historia del mundo desde 1945 o *El siglo de la revolución*. Una historia del mundo desde 1914. Probablement sigui la temàtica més coneguda pel públic en el segle XXI, si ens atenim al nombre d'edicions d'ambdós títols. Finalment, Fontana es va interessar per la reflexió metodològica i teòrica. En aquest àmbit va escriure *Historia. Análisis del pasado y proyecto social*, així com la seva *Introducción al estudio de la historia y La Historia de los hombres*.

Però més enllà dels seus estudis, Fontana va estar professionalment preocupat per dues qüestions. En primer lloc, per fer que el coneixement històric depassés els límits dels cercles acadèmics, arribant així a sectors amplis de la ciutadania. Es tractava que aquesta aconseguís "pensar històricament". Pensar històricament ens permet afrontar el present collectiu inspirant-nos en dilemes del passat que plantejaven qüestions anàlogues a les que avui es susciten. Amb això Fontana anava un pas més enllà de la mera pedagogia o de la didàctica de la història; és a dir, mostrava la seva faceta com a historiador crític i militant.

Finalment a Fontana li devem una gran tasca de difusió en castellà de la historiografia marxista britànica, principalment a través de l'editorial Crítica. En efecte, allà on van aparèixer les

grans obres d'historiadors tan influents en la segona meitat del segle XX com E.P.Thompson i la seva *La formación de la clase obrera en Inglaterra*, o Eric Hobsbawm, autor de dos volums d'assajos sobre els treballadors i el món del treball, a més d'una excepcional trilogia sobre la història de la societat -europea, s'ha d'aclarir- del segle XIX.

Quant a la seva condició militant, cal recordar que va ingressar al PSUC el 1957, participant activament en el seu comitè d'intel·lectuals, la qual cosa el va portar a ser expulsat de la universitat franquista. Ja abans, Vicens Vives, un dels seus mestres, sabia d'ell que era un "rojo" incorregible, amb una tendència habitual a la impertinència⁴. Vint anys després, just en el moment de més efervescència política i social va abandonar el partit, pensant que aquest abandonava a la vegada la lluita pels objectius que li havien atret al comunisme català. Independentment d'aquella adscripció orgànica i precisament per ser "rojo" i impertinent el vam tenir sempre com a aliat de la causa dels treballadors i les treballadores 'Brindem per això!' □

[1] Vegí's l'extensa entrevista realitzada per José GÓMEZ ALÉN a Nuestra Bandera, nº 237, setembre 2017, pp 128-161, així com el seu propi article, Josep FONTANA: «La formación de un historiador marxista», Nuestra Historia, nº 5, 2018, pp. 11-13. Remetem a ambdós textos per allò dit en esta nota.

2 Josep FONTANA: «La formación de un historiador..., p.11.

3 Entrevista..., p.153

4 Ibídem, p.135

CCOO
servicios a la ciudadanía